WORLD CONFERENCE ON STUDENT - CENTERED LEARNING APPROACHES

TURKISTONNI ROSSIYA TOMONIDAN BOSIB OLINISHI VA XALQ HARAKATLARI TARIXI TARIXSHUNOSLIGI

Burxonov Lazizjon Salimjon o‘g‘li – Jizzax davlat pedagogika universiteti Umumiy tarix kafedrasi o‘qituvchisi

lazizjonburxonov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiston o‘lkasining Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi, mustamlakachilik tuzumiga qarshi xalq harakatlari hamda bu davr tarixining tarixshunoslikda yoritilishi va tadqiq etilishi masalalari tahlil qilingan. Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga yurishlari ham rus manbalarida, ham mahalliy muarrixlar va xalq vakillari guvohliklarida muhrlangan bo‘lib, ularni atroflicha va ilmiy-xolisona tahlil qilish Turkiston tarixini to‘liq va haqqoniy anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar. Turkiston, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik siyosati, tarixshunoslik, milliy-ozodlik harakatlari, chorizm istibdodi, mustaqillik yillari, tarixiy manbalar

Tarixshunoslik tadqiqotlarida zamondoshlar guvohligi yoki qarashlari alohida e’tiborga loyiqdir. Chunki bu qarashlar voqealar tarixini yoritishda muhim manba bo‘lib, ilmiy tushunchalarni yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Turkiston xalqlarining ozodlik uchun mustabid tuzumga qarshi olib borgan kurashlari tarixi yetakchi olimlarimizdan H.Ziyoyev, D.Alimova, H.Bobobekov, D.Ziyoyeva, H.Sodiqov, Q.Rajabov, O.Suyunova, J.Raximova va boshqa tadqiqotchilar tamonidan yaratilgan tadqiqot ishlari borki, ushbu manbalar oq‘uvchilarni muqaddas tariximizni mukammal va chuqur o‘rganishiga xizmat qiladi.

Turkiston o‘lkasining rus mustamlakachiligi va hukmronligi davrida kechgan mazlumona hayoti tarixiy-ilmiy adabiyotlarda, qay nuqtayi nazardan bo‘lmasin, har xolda, nisbatan to‘laroq ifoda etilgan, deyish mumkin. Bu adabiyotlarni mazmun va

e’tibori bilan to‘rtta davrga ajratish to‘g‘ri bo‘ladi. Birinchi davr asosan 1917-yilgacha yozilgan tadqiqotlarni, ikkinchi davr 20-50-yillarni, uchinchi davr esa 50-yillardan to 80-yillarning birinchi davriga qadar yaratilgan asarlarni qamrab oladi. To‘rtinchi davrga oid adabiyotlar tarixshunoslikda “Qayta qurish” deb nom olgan 80-yillarning ikkinchi yarmidan to O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishganiga qadar va mustaqillik yillarida vujudga kelgan asarlar majmuidan iboratdir. Birinchi davrga mansub tarixiy-ilmiy kitoblarda rus mustamlakachilik siyosatiga doir tanqidiy fikr-mulohazalar deyarli uchramaydi. Chunki ularning mualliflari asosan boshqa xalqlarni talashdan, ezishdan manfaatdor bo‘lgan dvoryan-pomeshchiklar, zobitlar, savdo sanoat korchalonlari, nufuzli amaldorlar bo‘lishgan. Bu xil manbaalarda ko‘proq Rossiyaning Turkistonda o‘rnatila boshlagan iqtisodiy siyosiy zug‘umlarini oqlash, saltanat xukmdor doiralarining manfaati nuqtai nazaridan ulkani o‘zlashtirish bo‘yicha yana qanday tadbirlar ko‘rish zaruriyati haqida bahs etiladi. Bu asarlardagi bosh g‘oya, etakchi yo‘nalish, qanday bo‘lmasin, saltanatning Turkistondagi tajovuzi va mustabid tizimini g‘oyaviy asoslashga, yangi “ikkinchi rus Turkistoni”ni barpo etish uchun zarur yo‘nalishlarni belgilashga qaratilishi bilan bog‘liq edi. Bu jihatdan General-leytenant M.A.Terentevning “O‘rta Osiyoning bosib olinishi tarixi” (1906) asarini qayd etish mumkin.

Kitobda O‘rta Osiyoning Mustamlakaga aylantirilishi ahamiyati ko‘rsatilib, birinchi fotih K.P.fon Kaufmanning “o‘lkani o‘zlashtiruvchilik” faoliyatiga tahsinlar o‘qiladi. Muallif rus dvoryanlari va kapitalistlarining manfaatlari himoyachisi sifatida qalam tebratadi.

Sankt-Peterburg zodogonlari vakili, o‘lkashunos olim knyaz V.I.Masalskiy1 esa diqqatini Turkistondagi er-suv masalalariga qaratib, arzon paxta xom ashyoga erishish uchun o‘lkada paxta yakka hokimligini o‘rnatish, ruslarni ko‘paytirish choralarini ko‘rish lozimligini uqtiradi. Podsho vaziri A.V.Krivoshein ham asarlarida xuddi shunday fikrlarni yuritadi.

1 Ўзбекистоннинг янги тарихи. Тошкент, 2000. 1-том, 9-бет.

Bu maqsad yo‘lida ular o‘z madaniyatini, tili va adabiyotini, musiqa va, hatto, me’morchiligini Turkiston aholisi didiga yaqinlashtirishga, shu orqali, ularning ich-ichiga kirib borishga intiladi. Tub joy kishilar bilan o‘zlarini teng qilib ko‘rsatish, shu tahlit ularning hurmatini qozonish, birga o‘tirib-turish, qon-qarindosh bo‘lib ketganligini pesh etish odatlari holga aylanadi. Rus mustamlakachiligining bu xildagi qabih va ayyorona dasturi fikr yuritilayotgan birinchi davr adabiyotida yaqqol gavdalanadi, deyish mumkin. Mustamlakachilar bor kuch-g‘ayratlarini Turkistonning o‘tmishini kamsitishga, bizni asl tariximizdan judo qilishga sarflaganlari bu davr adabiyotiga xosdir.

Ikkinchi davrga taalluqli adabiyotda Turkiston o‘lkasidagi mustamlakachilik siyosati va uning asosiy yo‘nalishlari, shuningdek, istiqlol uchun olib borilgan kurashlar qamrab olinadi. Tabiiyki, bu mavzular shu davr adabiyotida, ayniqsa

20-yillar tarixshunosligida bir qator mualliflarning asarlarida turli darajada, turlicha saviyada o‘z aksini topdi. Muhimi shundaki, 20-yillarda qalam tebratgan mualliflar o‘zlari tasvir etgan, fikr yuritgan ijtimoiy-siyosiy voqea va hodisalarning bevosita ishtirokchilari bo‘lishgan. Shu boisdan bu asarlarda davrning murakkab, ziddiyatli, mahzun ruhi ufurib turadi. Chunonchi, mustamlakachilik siyosatining tub mohiyati G.I.Safarov, P.G.Galuzo tadqiqotlarida ilk marta to‘laroq aks ettirilgan. Bu ikki tadqiqotchi 2 o‘z asarlarida Rossiya mustamlakachilik siyosatining barcha qirralarini chuqur yoritgani xolda, Turkistondagi istiqlol kurashi xususida sinfiy yondashuvda turishganini alohida ta’kidlab o‘tamiz. Chunki ular sho‘ro hokimiyati mafkurasi doirasidan chetga chiqisha olmagan. Bu – Chorizmning mustamlaka istibdodi va unga qarshi ko‘tarilgan milliy-ozodlik harakatlari jadidchi Fozilbek Otabek o‘g‘lining “Dukchi Eshon voqeasi” (1927) kitobida dalillar asosida o‘zining yorqin ifodasini topdi. Bu asarda rus mustabidlarining ko‘chiruvchilik siyosati va istibdod zulmi boy dalillar asosida yoritilgani e’tiborga loyiqdir. Fozilbek Otabek o‘g‘li XIX asr oxirlarida Turkistondagi vaziyatni o‘sha davr shohidi sifatida ishonarli

2 .Ўзбекистоннинг янги тарихи. Тошкент-2000, 10-бет.

tasvirlagan. Fozilbek Otabek o‘g‘li 20-yillar tarixshunosligida birinchi bo‘lib 1898-yilgi Andijon qo‘zg‘oloni rahbari Muhammadali Eshon shaxsi va uning faoliyatini bevosita o‘sha voqealar guvohi sifatida holis baholab. O‘z fikrlarini zamondoshlar guvohliklari asosida ishonarli tarzda isbotlab bergan.3

Uchinchi davr (50-yillardan 80-yillar birinchi yarmiga qadar) adabiyotida tarixni soxtalashtirish va buzib talqin etish soxasida o‘ziga xos poyga avj oldi.

Binobarin, Turkiston o‘lkasida bo‘lib o‘tgan barcha milliy-ozodlik harakatlari xaqida ijobiy fikr bildirish uyoqda tursin, bor haqiqatni yozish go‘yo rus xalqiga qaratilgan millatchilik harakati sifatida baxolanar edi. Bu shu darajaga borib etdiki, XIX asrning ikkinchi yarmidagi milliy-ozodlik kurashlariga munosabat bildirish “ulug‘ rus xalqi bilan bo‘lgan do‘stlikka rahna solish” sifatida siyosiy xatoga yo‘l qo‘yildi. Masalaning bu tarzda gazaklashi “ulug‘ og‘a” vakillarining ayrim vijdonli, halol olimlarida hijolat tuyg‘usini uyg‘otmay qolmadi. 1954-yilda O‘rta Osiyo va Qozog‘iston tarixiga bag‘ishlangan ilmiy sessiyada A.I.Sidirov aytgan quyidagi gaplar diqqatga loyiqdir: “O‘rta Osiyoning o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman, tojik va boshqa xalqlarning turli shakldagi g‘alayonlari, bu halqlarning mustamlaka istibdodiga qarshi kurashi ilg‘or harakat deb baholanmasligi – bu demak, xalq ommasining tarixiy voqelikdagi ijobiy xizmatini inkor qilinishidir. Unda tarixda nima ijobiy xolat hisoblanadi? Millionlab xalq ommasini qonga botirgan podshohlikning mustamlaka idorasimi? Yoxud bu isdibdodga qarshi kurashmi?”4

Mavzu tarixshunosligining to‘rtinchi davri 80-yillar ikkinchi yarimlaridan to Mustaqillikka qadar bo‘lgan muddatni o‘z ichiga oladi. Garchand bu davr tarixan juda qisqa – o‘n-o‘n besh yilni qamrasa-da, vujudga kelgan adabiyotlar mohiyat va mundarija e’tibori bilan g‘oyat salmoqli ekanligini ta’kidlashga to‘g‘ri keladi.5

3 .Фозилбек Отабек ўғли. Дукчи Эшон воқеаси, Самарқанд – Тошкент, 1927.

4 .Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-том Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000, 14-15-бетлар.

5 Зияев Ҳамид. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т.: «Шарқ», 1998.

“O‘zbek olimlarining kuch g‘ayratlari bilan, - deb yozgan edi I.A.Karimov, tariximizning ko‘pdan-ko‘p g‘oyat muhim sahifalari, eng avvalo, temuriylar davri, XIX asr oxiri – XX asr boshlari tarixi yangidan kashf etildi. Shuni esda tutish muhimki, o‘tmishimizni “oqlash” vazifalari umuman olganda bajarib bo‘lindi, hozir esa asosiy vazifa tarixiy taxlilni ilmiy jihatdan holisona va halol amalga oshirishdan iborat”.6

Xulosa qilib aytganda, XIX asrning o‘rtalaridan boshlab Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyo xonliklariga qarshi bosqinchilik harakatlarini jadal olib bordi. Bosqinchilik harakatlari nafaqat rus harbiy va rasmiy manbalari, shu bilan birga ko‘plab mahalliy muarrixlarning asarlarida ham saqlanib qolgan. Ularni o‘rganish va tahlil qilish natijasida ushbu davrga oid ko‘plab muhim ma’lumotlarga ega bo‘lish imkoni yaratiladi.

6 Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон 1997 141-бет.